

Podsumowanie

Marcin Wójcik

Polska wieś przechodzi współcześnie zmiany, które zdecydują już w niedługim czasie o jej nowym obliczu w różnych wymiarach – demograficznym, społecznym, ekonomicznym i kulturowym. Przemiany strukturalne będące pokłosem trudnej transformacji, a następnie dostosowania się do europejskiej polityki rozwoju wsi i rolnictwa, mają swoje odzwierciedlenie w przestrzeni, w różnych płaszczyznach i skalach. Badania geograficzne poprzez spojrzenie przestrzenne ukazują rozmaite skutki w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, w tym morfologiczne, funkcjonalne i społeczne. Krajobraz wsi ewoluuje, niektóre jego elementy zanikają, pojawiają się nowe, jednak większość z nich nabywa nowe cechy, a tym samym dochodzi nie tylko do różnych przekształceń o charakterze materialnym, ale również do zmiany ich społecznych znaczeń.

Dyskusja prowadzona przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych nie tylko do wymianą poglądów co do kierunku przekształceń w różnych wymiarach życia wiejskiego, ale przede wszystkim rodzi pytania o przyszłość wsi jako jednostek osadniczych i ich dalszej roli w krajowych i regionalnych układach społeczno-gospodarczych. Zróżnicowanie regionalne jako specyficzny nadrzędny układ podziałów terytorialnych wewnątrz państwa w coraz większym stopniu dostrzegany jest w dyskursie naukowym, praktycznym, i co równie istotne, również w politycznym. W planowaniu rozwoju przestrzennego, jednostek terytorialnych, w tym również układów osadnictwa, coraz częściej pojawia się kwestia miejsca, jego społecznego tworzenia, ścieżki zmian oraz wartości kulturowej. Ogląd różnych przemian z perspektywy miejsc koncentruje się przede wszystkim na społecznym wymiarze ich istnienia i zmiany. Studia przypadku uwiadcniają to, czego nie da się zarejestrować w wymiarze strukturalnym i globalnym, zwłaszcza w ujęciach ilościowych. Zwrócenie się ku tej perspektywie badawczej rodzi liczne refleksje o kondycji społeczności lokalnych, o społecznych wyobrażeniach, potrzebach i opiniach na temat tego, co dzieje się w przestrzeni osobistej, sąsiedzkiej i wspólnotowej. Badania o takim charakterze, w których środowisko człowieka jest po prostu miejscem życia, nawiązuje do tradycji antropogeograficznych, choć w odmiennych warunkach cywilizacyjnych oraz w odniesieniu do postępu teoretyczno-metodologicznego współczesnej geografii człowieka.

Badania zespołowe przeprowadzone w ramach projektu dotyczącego reprezentacji przestrzennych wsi w Polsce miały dwa podstawowe cele – poznawczy i metodologiczny. Z jednej strony dążono do ukazania różnych prawidłowości zmian przestrzenno-krajobrazowych wsi, z drugiej, celem pracy było stworzenie katalogu możliwych reprezentacji (przedstawień) przestrzennych, o charakterze formalnym i społecznym, dzięki którym możliwa jest wielowymiarowa rejestracja zjawisk osadniczych. W ten sposób intencją zespołu badawczego było nie tylko odwołanie się do dyrektyw klasycznej geografii człowieka, gdzie przestrzeń traktowano jako czynnik sprawczy, tj. swoisty współczynnik przestrzenny, z którym należy podchodzić do analizy społeczeństw, ale również uwzględnienie wyzwań nowych nurtów badawczych, ukształtowanych w ramach społeczno-kulturowego „zwrotu” geografii, w tym naukowego postrzegania jej jako społecznie wytworzoną.

Grupa 21 wsi, z różnych regionów Polski, stanowi swoistą reprezentację osiedli z różnych okresów historycznych. Ich układy morfologiczne były w momencie założenia typowymi rozwiązaniami dla danych momentów w dziejach społeczno-gospodarczych, które odzwierciedlały przede wszystkim ówczesne potrzeby ludzi wynikające z podstaw społeczno-ekonomicznych (rolnictwo jako system ekonomiczny i kulturowy). Zmiany uwarunkowań funkcjonowania układów osadnictwa rolnego, zwłaszcza w sytuacji postępującej dezagraryzacji, odcisnęły piętno na formach zagospodarowania przestrzennego. Istotą przemian jest również ewolucja społecznego wyobrażenia przestrzeni, zarówno w sensie ogólnym, tj. tworzenia dokumentów rozwojowych, jak i w sensie jednostkowym, kiedy członkowie społeczności lokalnych rejestrują i oceniają elementy struktury przestrzennej osiedli – swoich miejsc zamieszkania. Przeprowadzone wielopłaszczyznowe badania nasunęły wnioski, które są generalizacją spostrzeżeń wynikających z analizy zebranych materiałów oraz obserwacji poczynionych w badanych wsiach. Najważniejsze dotyczą następujących kwestii:

1) Koncepcja reprezentacji przestrzennych jako ujęcie łączące różne sposoby analizy przestrzennej stanowi dobry sposób całościowego, geograficznego opisu jednostek osadniczych. Zróżnicowanie metodyczne pozwala na ogląd zjawisk osadniczych z różnych punktów widzenia, co daje w efekcie możliwość szerokiej oceny i interpretacji wsi jako miejsc, zarówno w wymiarze fizycznym (materialnym), jak i społeczno-kulturowym. Badanie w skali miejsc pozwala na obserwacje zjawisk, których nie można zarejestrować i ocenić w studiach typologii i regionalizacji funkcjonalnej oraz przestrzennej jednostek terytorialnych (również gmin).

2) Wszystkie badane jednostki osadnicze jako układy przestrzenne uległy przekształceniom morfologicznym i funkcjonalnym, przez co pierwotne założenia w coraz większym stopniu podlegają wielowymiarowej dezintegracji, czego najważniejszym efektem jest postępująca niespójność krajobrazowa, zwłaszcza w zakresie form budownictwa mieszkaniowego i gospodarczego. Generalna prawidłowość w skali przekształceń ma duży związek z położeniem (lokalizacją) jednostki w sieci osadnictwa wiejskiego. Przeobrażenia przestrzenne i zróżnicowanie form architektonicznych zachodzą na większą skalę we wsiach położonych w strefach oddziaływania ośrodków miejskich, zarówno większych, jak i mniejszych. Efektem tych zmian jest stopniowa utrata cech wiejskich w różnych wymiarach, zarówno morfologicznym, funkcjonalnym, jak również demograficzno-społecznym. Miarą przekształceń jest również wzrost liczby ludności. We wsiach położonych peryferyjnie zachodzi degradacja stref, gdzie skoncentrowana jest tradycyjna zabudowa zagrodowa, co jest jednocześnie przejawem utraty dominującej funkcji rolniczej, jak również zmniejszania się potencjału ludnościowego przy braku nowych perspektyw rozwojowych.

3) Działania odnoszące się do ochrony walorów materialnego dziedzictwa kulturowego mają ograniczony i wybiórczy charakter. Dotyczą głównie obiektów o największej skali i pełniących funkcje publiczne (kościół, pałac, większe obiekty mieszkalne). Ogólna świadomość zamieszkiwania w układach przestrzennych wsi cennych z punktu widzenia ich genezy jest bardzo niska, przez co podlegają one niekontrolowanym zmianom, niezgodnymi z wartościami wynikającymi z pierwotnego założenia i rozwoju jako form osadnictwa rolnego. Wielofunkcyjny rozwój wsi prowadzi w tych warunkach do chaosu w krajobrazie, powstawania dysproporcji przestrzennych pomiędzy różnymi częściami wsi, zwłaszcza tam, gdzie rejestruje się wzmożony ruch inwestycyjny. W wielu jednostkach zachodzi „obumieranie” centralnych, tj. najbardziej cennych, stref złożonych z kompleksów dawnych zagród i obiektów obsługi wsi.

4) Dokumenty strategiczne dla rozwoju wspólnot lokalnych rzadko mają odniesienia do szeroko rozumianej wiejskości (wartości życia wiejskiego, stylów życia, tożsamości, tradycji regionalnej i lokalnej). Strategie rozwoju są najczęściej zunifikowanymi przedstawieniami problemów rozwojowych, a ich charakter jest odzwierciedleniem stanu funkcjonalnego i zagospodarowania przestrzennego. Cele rozwojowe dotyczą kwestii rozwoju ekonomicznego, podnoszenia warunków życia, rozbudowy infrastruktury technicznej i społecznej. Strategie w małym stopniu podnoszą kwestie indywidualności społeczno-kulturowej, tożsamości regionalnej i lokalnej. Słabo zaznaczone jest zróżnicowanie osadnicze, a tym samym oryginalność elementów w lokalnej sieci osiedleńczej. Przyczyną tego stanu są oczywiście założenia formalne opracowanych materiałów dla planowania w skali lokalnej, które wykonywane są najczęściej w ramach zleceń przez podmioty zewnętrzne. Ogólna prawidłowość polega na zwiększeniu udziału oryginalnych pomysłów na rozwój wspólnot w sytuacjach, kiedy podejmowane są próby bardziej samodzielnego wytwarzania wizji przemian w oparciu o zaangażowanie społeczności lokalnych. Wówczas, pomimo, że dokumenty takie charakteryzują się bardziej prostą formą i treścią, zawierają większy zakres informacji o lokalnym zróżnicowaniu społeczno-kulturowym, a tym samym lepiej opisują lokalny wymiar tożsamości kulturowej i terytorialnej.

5) Społeczne wyobrażenie przestrzeni jest jedną z form reprezentacji wsi. Takie spojrzenie na wieś odkrywa symboliczne znaczenie społecznie tworzonego środowiska życia. Dostarcza ono różnego rodzaju informacji, które są filtrowane przez ludzi zależnie od ich predyspozycji psychicznych, społecznych i kulturowych. W rezultacie przedmiotem oceny i waloryzacji, jest nie tyle sama rzeczywistość, ile jej obraz w świadomości człowieka. Funkcja poznawcza waloryzacji przestrzeni odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu się środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w tworzeniu relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (zabudowy wsi) oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu.

6) W wymiarze funkcjonalnym społecznej reprezentacji zawarta jest użyteczność środowiska oraz sposoby łączenia się poszczególnych przestrzeni (miejsc) będących przedmiotem codziennych doświadczeń. Mieszkańcy wsi poprzez szkic ukazują przede wszystkim formy zamieszkiwania wsi (ich jednorodność lub różnorodność), przez co można wnioskować o spójności lub jej braku w wymiarze architektoniczno-krajobrazowym. Łączność jest natomiast nie tylko funkcją granicy domostw, zagród, działek, ale głównie wyraża się

ona przez wyobrażenie przestrzeni wspólnej, publicznej oraz zawartych w niej różnego rodzaju instytucjach (funkcja ruchu). W wymiarze ściśle społecznym mieści się głównie sfera symboliki, która wynika z samego wyboru, a następnie z wielkości i stopnia generalizacji określonych elementów wskazywanych w przestrzeni wsi. Instytucje percypowane przez mieszkańców należy wówczas traktować jako emanacje życia wspólnoty. Informują one o sposobach komunikacji społecznej, a co za tym idzie – można pozyskać wiedzę nie tylko o sposobie subiektywnego odzwierciedlenia przestrzeni, ale również o związku ludzi ze wsią.

7) Perspektywa narracyjna pozwala na „wniknięcie” do społecznego świata mieszkańców wsi, spojrzenie jego oczyma na sprawy dla niego ważne, w których jest on obecny. W opowieściach mieszkańców wieś jawi się jako miejsce o szczególnym znaczeniu i wartości. Często jest to też pierwsze i jedyne miejsce zamieszkania respondenta, co dodatkowo potęguje bliskość wytwarzanych więzi. Wieś jest miejscem tożsamości oraz osobistych identyfikacji wytwarzanych w toku realizacji codziennych czynności i rytuałów. Dodatkowo, dzięki obiektywizacji doświadczenia w języku, następuje jego włączenie do większej całości, jaką jest tradycja w postaci instrukcji moralnych, inspirującej, alegorii religijnych czy innych form (przekazywanych obyczajów, czy powtarzanych anegdot). Nadawanie i odczytywanie określonych wartości i sensów tych poszczególnych miejsc jest rozumiane przeważnie w obrębie jednej wspólnoty. Znaczenia, które są w ten sposób zachowywane, ulegają zestaleniu, to znaczy zastygają w pamięci jako całości rozpoznawalne i warte zapamiętania.

8) Metody bezpośrednich badań społecznych, w tym przede wszystkim techniki szkiców osobistych wsi, wzbogacają rozumienie procesów kształtujących miejsca. Praktyczny wymiar tego sposobu badania wsi współczesnej ma duży związek z planowaniem wsi, zwłaszcza w warunkach jej szybkiej dezagraryzacji. Szkice w dużej mierze uzmysłwiają zaniechanie funkcji produkcyjnej wsi, a tym samym marginalizację roli rozłogu w kształtowaniu związków funkcjonalnych i społecznych. Szkice mogą w tym przypadku okazać się niezwykle pomocne, zwłaszcza na etapie identyfikacji podstawowych problemów planowania rozwoju lokalnego związanych z kwestią słabnących relacji społecznych, czy obrazowości i czytelności elementów struktury przestrzeni wsi, które są wyrazem przemian społeczno-kulturowych.

9) Analiza doniesień medialnych o wybranych wsiach wskazuje, że nie ma jednego uniwersalnego wzorca ich opisu, ani też jednego dominującego obrazu wsi. Zależnie od tematu są za to różne reprezentacje medialne wsi ukazujące wieś w obrębie pewnej wizji dostosowanej do wybranego wątku reporterskiego czy dziennikarskiego. Wszystkie one pokazują indywidualne i zbiorowe problemy współczesnego funkcjonowania we wsiach, problemy rodzinne i lokalne w kontekście przemian tego środowiska życia. Istotą medialnego obrazu wsi jest najczęściej określone zdarzenie społeczne, np. pojawienie się wśród mieszkańców lidera o znaczeniu ponadlokalnym, wielka inwestycja, zbrodnia. Doniesienia, w tym przypadku prasowe, ukazują społeczną złożoność „tematu”, co jest odzwierciedleniem narastającego zróżnicowania funkcjonalnego i społecznego takich wsi.

Badania w zakresie reprezentacji przestrzennych dowiodły, że w obliczu przemian strukturalnych i kulturowych, które zachodzą w Polsce na przełomie XX i XXI w., pytanie o rolę wsi we współczesnych społeczeństwie jest bardzo zasadne. Skoncentrowanie polityki rozwoju gospodarczego na wielkich centrach miejskich stworzyło sytuację, w której promocja wiejskich wartości nie jest łatwa. Przyszłość wsi, jej treść kulturowa i formy krajobrazu zależą od sposobu, w jaki będzie ona traktowana w społecznym dyskursie, w tym również naukowym. Skoncentrowanie się na kulturze środowisk lokalnych pozwala zinterpretować wsie jako „miejsca”, efekt współpracy człowieka z przyrodą w ramach

określonych społeczności lokalnych i w konkretnych uwarunkowaniach cywilizacyjnych. Rodzi to różne konsekwencje. Z jednej strony wrasta świadomość dziedzictwa kulturowego. Z drugiej strony bezpowrotnie odchodzą w niebyt dawne krajobrazy kulturowe, które są często zastępowane formami o nikłym związku z tradycją „zamieszkiwania” wsi. Wsie stają się przestrzeniami dysproporcjonalnymi, gdzie następuje wymieszanie form, funkcji, wizji rozwoju, postaw i wartości.

Zwrócenie uwagi na fakty jednostkowe, reprezentacje przestrzenne, formalne i nieformalne opowieści o miejscach, są potrzebną perspektywą wyjaśniania rzeczywistości. Swoistość cech wiejskiego stylu życia odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują i kształtują swoje miejsca, które są bogate w ślady pozostawione przez gospodarujące nimi kolejne pokolenia mieszkańców – użytkowników, gospodarzy, kreatorów. Rozwiązanie problemów współczesnego rozwoju lokalnego to akt ciągłej budowy świadomości społeczności lokalnej, a w jej obrębie tożsamości kulturowej i terytorialnej. Wśród wielu elementów, które współtworzą oryginalność każdej z wybranych miejscowości, można wskazać te uniwersalne. Przestrzeń aktywizacji wspólnoty tworzą instytucje, które są stabilizatorem wizji i charakteru aktywności społecznej (np. samorządy terytorialne). Ważne role w funkcjonowaniu wsi spełniają ciągle forma i charakter otoczenia przyrodniczego. Wytwarzanie się związku człowieka z przyrodą ma wymiar zarówno symboliczny, jak i funkcjonalny. Zakres symboliczny odnosi się do emocjonalnej relacji człowieka z elementami przyrody. Wymiar funkcjonalny zawiera w sobie sposoby wykorzystania przyrody – produkcyjne (np. rolnictwo) i nieprodukcyjne (np. rekreacja).

Społeczne uświadomienie „miejsca”, wartości zbudowanych na związku przeszłości (tradycja) i celów dalszego rozwoju (innowacja) tworzy poczucie bycia w miejscu i podstawy dla dalszej transformacji oraz kreowania różnych „reprezentacji przestrzennych” wynikających z pamięci społecznej i samych miejsc (pamięci krajobrazu) oraz wartości kulturowych (np. obrazy i wizje wiejskości). Wyłaniający się z poszczególnych reprezentacji (przedstawień) wiejskich obraz jednostek osadniczych jest wielowymiarowym zapisem współczesnego stylu życia wiejskiego, na który składają się przede wszystkim: skala zjawiska (wyodrębniona z otoczenia forma osadnicza); forma (materialne dziedzictwo przeszłości wraz z kolejnymi nawarstwieniami); funkcja (ciągłość działalności opartych na współpracy człowieka z naturą oraz nowych aktywności) oraz wyobrażenie (indywidualny i zbiorowy obraz wsi).